

Kennisdossier 15:

**Jeugdhulp vanuit cliëntenperspectief;
een hulpmiddel voor invulling van de Jeugdwet
vanuit het perspectief van de cliënt**

februari 2016

Inhoudsopgave

Samenvatting	pagina 3
Inleiding	pagina 4
1. De Jeugdwet	pagina 4
2. Actuele ontwikkelingen in de uitvoering	pagina 6
3. Cliëntenparticipatie	pagina 8
4. Korte beschouwing over innovatie vanuit cliëntenperspectief	pagina 10
5. Aanbevelingen vanuit cliëntenperspectief	pagina 13
Bijlage: Verder lezen	pagina 15

Leeswijzer

Door de invoering per 1 januari 2015 van de Jeugdwet zijn gemeenten verantwoordelijk voor de hulp aan jongeren en ouders met opgroei- respectievelijk opvoedproblemen. In dit kennisdossier wordt informatie gegeven over de Jeugdwet en de ervaringen tot dusver in de praktijk. Daarna volgt een schets van de regels rond en praktijk van cliëntenparticipatie in de Jeugdwet. Vervolgens komt er een beschouwing met enkele hoofdpunten en dilemma's rond de jeugdhulp. Het dossier eindigt met suggesties voor Wmo-raden, cliëntenorganisaties en cliëntenraden.

Auteur

Henk Beltman, kennismakelaar 'Aandacht voor iedereen'

Met dank voor hun reacties aan mevrouw I. Vijzelman (beleidsmedewerker Ieder(in)) en de heren A. Kroese, S. Harweg en A. de Weger (allen adviseur van Aandacht voor iedereen) en in het bijzonder de dames D. ten Pas, beleidsmedewerker van Ieder(in) en G. Vrielink (adviseur Aandacht voor iedereen) voor hun heldere en zeer bruikbare opmerkingen en suggesties.

Aandacht voor iedereen

Het doel van het programma AVI is te bereiken dat in gemeenten een krachtige en bloeiende lokale participatiepraktijk ontstaat, die er voor zorgt dat het burger- en cliëntenperspectief in beleid en uitvoering een belangrijke rol speelt. Het programma is gericht op het toerusten van burgers en cliënten in die participatiepraktijk en het verder versterken van hun positie in het proces daar naartoe. Het gaat hierbij niet alleen om zorg en ondersteuning, maar om participatie in brede zin. Daarnaast is er aandacht voor de aansluiting tussen cure en care, 1e en 0e lijn, preventie en gezonde leefstijl. Het gaat bovendien om alle doelgroepen, dus ook jeugd.

Eén onderdeel van het programma is het beschikbaar stellen van goede voorbeelden uit de praktijk waarmee Wmo-raden en lokale belangenbehartigers hun adviesrol beter kunnen vervullen als de gemeenten hun beleid ontwikkelen. De betreffende kennisdossiers worden verspreid via de communicatiekanalen van het programma en de websites van Aandacht voor iedereen. Meer informatie bij kennismakelaar Henk Beltman, henkbeltman@zorgbelangelderland.nl en op de website www.aandachtvoorieseen.nl.

Samenvatting

Per 1 januari 2015 is de Jeugdwet ingevoerd om het systeem van de jeugdhulp meer cliëntgericht en integraal te laten werken. In het oude systeem waren de financiering en zorgverlening versnipperd, nam de druk op gespecialiseerde zorg toe en stegen de kosten enorm. Door de decentralisatie zijn de gemeenten verantwoordelijk geworden voor alle vormen van jeugdhulp, inclusief geestelijke gezondheidszorg voor jeugdigen en de zorg voor jeugd met een licht verstandelijke beperking. De algemene constatering is dat er aanzetten zijn voor een meer op de cliënt gerichte hulpverlening, maar dat er nog veel slagen te maken zijn door alle betrokken partijen.

De positie van de cliënt is formeel goed geregeld, via onder andere het recht op onafhankelijke cliëntondersteuning, persoonsgebonden budget en familiegroepsplan. In de uitvoering in de praktijk zijn er nog tal van knelpunten, zoals onvoldoende informatieverschaffing, geen bekendheid met de onafhankelijke cliëntondersteuner en gebrekkig functionerende sociale wijkteams.

Formeel heeft de cliënt het recht op meedenken over het beleid van gemeente en instellingen, maar ook hier geldt dat de praktijk nog weerbarstig is. Veel cliënten, in het bijzonder jongeren, hebben bijvoorbeeld geen affiniteit met participatie in het beleid. Ook ontbreken nog vaak contacten tussen adviesraden sociaal domein en cliëntenraden van instellingen.

Vanuit cliëntenperspectief kunnen verschillende bijdragen worden geleverd aan de innovatie van de jeugdhulp. Dat kan door de regie bij de cliënt te leggen, vanuit een integrale aanpak van het gehele sociaal domein te werken en door andere vormen van inkoop en bekostiging in te zetten. Belangrijk is de authentieke stem van de cliënt zelf te horen, op de manieren die bij hem past.

Er zijn veel inhoudelijke suggesties die adviesraden, cliëntenraden en cliëntenorganisaties aan gemeenten kunnen meegeven voor het verbeteren van de positie van de cliënt. Aan het eind van het dossier staan er 21 genoemd.

Inleiding

Op het gebied van het sociaal domein zijn veel ontwikkelingen gaande, zowel in de afzonderlijke wetten als in de beoogde integrale aanpak. In dit kennisdossier staan de ontwikkelingen in de Jeugdwet centraal. Het dossier heeft drie doelen. In de eerste plaats het bieden van een kort, informatief overzicht van de inhoud van de Jeugdwet en van actuele ontwikkelingen. In de tweede plaats het geven van een beschouwing over mogelijkheden voor innovatie vanuit cliëntenperspectief. In de derde plaats het aanreiken van concrete suggesties vanuit cliëntenperspectief voor beleidsbeïnvloeding door Wmo-raden, cliëntenraden en cliëntenorganisaties.

In het bijzonder Wmo-raden (of Participatieraden of adviesraden sociaal domein) dienen over meer kennis van de Jeugdwet vanuit cliëntenperspectief te beschikken opdat zij een rol kunnen spelen in de invulling van de wet door de gemeenten en instellingen. Het dossier is een hulpmiddel voor meningsvorming over wenselijk beleid en standpuntbepaling vanuit cliëntenperspectief. Het is ondoenlijk om alle aspecten van de jeugdhulp en jeugdzorg in een korte handreiking te behandelen. De nadruk ligt daarom op onderwerpen waarop de gemeente direct invloed kan uitoefenen.

De opbouw van het dossier is als volgt:

1. De Jeugdwet
2. Actuele ontwikkelingen bij de invoering
3. Cliëntenparticipatie
4. Korte beschouwing over innovatie vanuit cliëntenperspectief
5. Suggesties vanuit cliëntenperspectief

1. De Jeugdwet

a. Algemeen

De overheid heeft de Jeugdwet per 1 januari 2015 ingevoerd omdat zij de zorg wilde organiseren op de principes van gebruikmaking van de eigen kracht en het netwerk van burgers, zorg op maat en meer integraal werken. In de afgelopen jaren waren de wetgeving, de financiering en het aanbod verkokerd geraakt.

Het stelsel was te versnipperd, afwijkend gedrag werd snel gemedicaliseerd, de druk op gespecialiseerde zorg nam toe en de samenwerking rond gezinnen schoot tekort. Het was niet ongebruikelijk dat in sommige probleemgezinnen tientallen hulpverleners van verschillende organisaties los van elkaar, zonder afstemming, laat staan gezamenlijke aanpak, werkzaam waren. Door al deze gebreken waren de kosten van de jeugdzorg sterk gestegen.

De overheid wil met de Jeugdwet de medicalisering van de ondersteuning tegengaan en een transformatie bereiken van de hulp aan cliënten (dat wil zeggen kinderen, jongeren en hun ouders). Van recht op jeugdzorg naar jeugdhulpplicht van de gemeente. Jeugdhulp wordt omschreven als: ondersteuning aan jeugdigen en ouders bij opgroei- en opvoedingsproblemen, psychische problemen en stoornissen. Uitgangspunten zijn: een integrale aanpak, meer beroep op eigen kracht van de cliënt, zijn netwerk en omgeving, nadruk op preventie en lichte hulp en voorkomen van medicalisering.

Gemeenten zijn sinds 1 januari 2015 verantwoordelijk voor:

- alle vormen van jeugdhulp, inclusief geestelijke gezondheidszorg voor jeugdigen (hulp aan kinderen met een psychische aandoening) en de zorg voor jeugd met een licht verstandelijke beperking;
- jeugdbescherming (een gedwongen maatregel die de rechter oplegt als vrijwillige hulp niet werkt; een kind wordt onder toezicht gesteld en een gezinsvoogd begeleidt het gezin bij de opvoeding);
- jeugdreclassering (een combinatie van intensieve begeleiding en controle van jongeren tussen 12-18 jaar die veroordeeld zijn of verdacht worden van een strafbaar feit);

- Jeugdzorg Plus (een intensieve vorm van jeugd- en opvoedhulp voor jeugdigen die ernstige gedragsproblemen hebben en voor wie een machtiging gesloten jeugdzorg is afgegeven door de kinderrechter).

De Jeugdwet kent vijf uitgangspunten:

- (1) preventie en uitgaan van eigen verantwoordelijkheid en eigen mogelijkheden van jeugdigen en hun ouders, met inzet van hun sociale netwerk;
- (2) de-medicaliseren, ontzorgen en normaliseren door onder meer het opvoedkundig klimaat te versterken in gezinnen, wijken, scholen en in voorzieningen als kinderopvang en peuterspeelzalen;
- (3) eerder de juiste hulp op maat bieden om jeugdigen en gezinnen zo snel mogelijk, zo dichtbij mogelijk en zo effectief mogelijk hulp te bieden met aandacht voor de (kosten)effectiviteit van de geboden hulp;
- (4) integrale hulp aan gezinnen volgens het uitgangspunt één gezin, één plan, één regisseur;
- (5) meer ruimte voor professionals om de juiste hulp te bieden door vermindering van regeldruk.

Een belangrijk doel achter deze uitgangspunten is het verschuiven van de zorg van gespecialiseerde instellingen naar pleeggezinnen en gezinshuizen. De Jeugdwet schrijft namelijk voor dat kinderen en jongeren die niet meer bij de eigen ouders kunnen wonen, bij een pleegouder of in een gezinshuis worden geplaatst. Dit past in de algemene verschuiving van individuele voorzieningen naar preventie en versterking van de sociale infrastructuur (zoals voorzieningen dicht bij mensen in hun omgeving).

Gemeenten moeten veel taken uitvoeren om de doelen van de Jeugdwet te kunnen bereiken. Bij de overheveling van taken wordt er sterk bezuinigd en krijgen zij veel minder middelen, waardoor zij de jeugdhulp heel efficiënt moeten organiseren. Zij moeten onder meer periodiek een beleidsplan, verordening en klachtenregeling opstellen en zorgen voor een toereikend aanbod van hulp, door het sluiten van contracten met instellingen. Ook moeten zij een (regionaal) advies- en meldpunt huiselijk geweld en kindermishandeling oprichten. Verder moeten zij afstemmen met de jeugdgezondheidszorg, het onderwijs, werk, inkomen, sport, veiligheid en maatschappelijke ondersteuning, teneinde de normalisering van de ondersteuning te vergroten. Ten slotte moeten zij afspraken maken met huisartsen, medisch specialisten, jeugdartsen en zorgverzekeraars voor een zoveel mogelijk integrale aanpak. Behalve voor een goede ondersteuning van de cliënt zijn die afspraken ook belangrijk voor het beheersen van de kosten, omdat huisartsen, medisch specialisten en jeugdartsen mogen doorverwijzen naar jeugdhulp, die de gemeente dan moet leveren.

Er is in de jeugdhulp een onderscheid tussen vrijwillige en gedwongen hulpverlening. In de vrijwillige hulpverlening gaat het om voorzieningen waar mensen vrijwillig, soms op indicatie van de gemeente, gebruik van kunnen maken. Denk aan jeugd- en jongerenwerk, jeugdgezondheidszorg, informatie, voorlichting en advies, preventieve opvoed- en opgroei-ondersteuning, kortdurende lichte ambulante jeugdhulp, schoolmaatschappelijk werk, mantelzorgondersteuning en Veilig Thuis (de nieuwe benaming voor het advies- en meldpunt huiselijk geweld en kindermishandeling, vaak regionaal bij de GGD-en georganiseerd). Bij deze voorzieningen is de beleidsvrijheid van de gemeente groot. Door goed beleid te voeren op deze voorzieningen kan de gemeente voorkomen dat de situatie van jongeren verslechtert en dat zij in de jeugdbescherming en gesloten jeugdhulp terecht komen. Bij de gedwongen hulpverlening (jeugdbescherming, jeugdreclassering en gesloten jeugdhulp) is de beleidsvrijheid van de gemeente veel minder. De gemeente kan bijvoorbeeld alleen met gecertificeerde instellingen contracten sluiten, de procedures gaan veelal buiten de gemeente om en er zijn andere partijen bij betrokken (gecertificeerde instellingen, (kinder)rechter, Raad voor de Kinderbescherming en reclassering).

b. De positie van de cliënt

Voor de individuele cliënt zijn vooral de volgende punten van de Jeugdwet van belang:

- de gemeente heeft een hulpplicht om ouders en jongeren te ondersteunen;
- de cliënt moet informatie krijgen over de eventueel te verlenen jeugdhulp (route, werkwijze);
- de cliënt moet toestemming geven voor gegevensuitwisseling tussen aanbieders;
- de cliënt heeft recht op ondersteuning van een onafhankelijke cliëntondersteuner vanuit de Wet maatschappelijke ondersteuning (die de cliënt bijstaat in bijvoorbeeld het gesprek met de gemeente over de invulling van zijn hulpvraag);
- de cliënt heeft het recht een familiegroepsplan op te stellen voor het benoemen van de doelen en organisatie van de hulpverlening, om de regie te houden over de ondersteuning die hij nodig heeft (de cliënt dient voordat de hulpverlening wordt gestart gewezen te worden op dit recht);
- de cliënt heeft onder voorwaarden recht op een persoonsgebonden budget (ouders beschikken over voldoende eigen kracht, zij kunnen motiveren waarom een individuele voorziening niet passend is en er zijn waarborgen over de kwaliteit en een (budget)plan. Daarnaast heeft de gemeente de vrijheid om de hoogte van het tarief vast te stellen en voorwaarden te stellen als iemand uit het sociaal netwerk hulp verleent);
- instellingen moeten een klachtenregeling hebben, zodat cliënten hun klachten over bijvoorbeeld bejegening door een medewerker kunnen uiten, en er moet een vertrouwenspersoon zijn bij wie ze terecht kunnen voor informatie, advies of ondersteuning;
- instellingen moeten een medezeggenschapsregeling voor cliënten hebben opdat cliënten kunnen meepraten over belangrijke aspecten van het beleid van een instelling.

Formeel is de positie van de cliënt goed geregeld, maar het gaat om de uitvoering. De centrale vraag is wel of het allemaal conform de wet wordt uitgevoerd en of de cliënt daadwerkelijk een krachtige positie inneemt, zowel in de individuele hulpverlening als in de formele medezeggenschap.

2. Actuele ontwikkelingen in de uitvoering

a. algemeen

De invoering van de Jeugdwet lijkt volgens de Transitiecommissie Sociaal Domein, (die voor het kabinet de vinger aan de pols houdt van de decentralisaties), in het algemeen goed te zijn verlopen, in de zin dat er sprake was van continuïteit van zorg voor kinderen die al hulp kregen. Wel moeten nieuw aangemelde kinderen en jongeren soms lang op hulp wachten. Van inhoudelijke vernieuwingen (preventie, dichtbij de burger en verbinding met andere leefgebieden) is echter nog weinig terecht gekomen.

De gemeenten waren in 2015 druk met het regelen van de overgang, de administratieve zaken en het inkopen van zorg. Gemeenten hebben bezuinigd volgens de 'kaasschaafmethode' en nog weinig geëxperimenteerd met nieuwe vormen van zorg. De gemeenten willen de inzet en het budget voor gespecialiseerde jeugdzorg verminderen, maar dat proces komt geleidelijk op gang. Wel bewegen zij zich in de richting van transformatie door te werken met flexibele transformatiebudgetten, transformatiedoelen te stellen en gezamenlijk met instellingen transformatieagenda's op te stellen.

Gemeenten verwijzen minder door naar specialistische zorg, zowel om het doel van preventief optreden te realiseren als om te besparen op de uitgaven. Mede daardoor is er een verstoorde verhouding met sommige jeugd GGZ-instellingen die minder omzet maken. Verder klagen instellingen dat gemeenten ontoereikende specialistische kennis van de jeugdzorg hebben en dat de bureaucratie toeneemt. Ook zijn instellingen (alook gemeenten en cliënten) door nieuwe administratieve verantwoordingsvormen, die per gemeente verschillen, veel tijd kwijt aan bureaucratie. Gemeenten van hun kant twijfelen soms aan de bereidheid van de sector om te transformeren en de zorg voor jeugd in partnerschap aan te gaan.

Het beeld is wisselend, maar de Monitor Transitie Jeugd (die signalen van cliënten over veranderingen in de jeugdhulp op de juiste plek brengt, bijvoorbeeld het rijk) brengt in beeld dat cliënten ervaren dat gemeenten weinig specialistische kennis hebben om adequaat passende hulp te bieden. De indruk bestaat bijvoorbeeld dat de kennis van sommige sociale wijkteams op het gebied van jeugdhulp en huiselijk geweld vergroot kan worden. Ook ontbreekt vaak kennis van inkomen en arbeid. Verder is de indruk dat er wel veel wordt overlegd maar nauwelijks samengewerkt en ingegrepen. Huisartsen hebben nog weinig vertrouwen in de deskundigheid van de sociale wijkteams, terwijl zij wel belangrijke verwijzers zijn.

Verder lijken medewerkers van de wijkteams het soms veiliger te vinden om vrijblijvende individuele gesprekken te houden dan daadwerkelijk te helpen met moeilijke en technisch ingewikkelde zaken als financiën en onderwijs. Zo zijn financiële problemen van cliënten in 80% van de zaken bepalend voor het al of niet kunnen vinden van een oplossing. De functie van schuldhulpverlening is echter nauwelijks vertegenwoordigd in de sociale wijkteams, terwijl ook de relatie met (bijzondere) bijstand niet altijd aanwezig is. Ook is er bij de wijkteams vaak onvoldoende aandacht voor het onderwijs aan de jongere, zoals eventueel schoolverzuim of de juiste opleiding. Terwijl onderwijs de mogelijkheid biedt voor jongeren om zich te ontwikkelen en zich te ontworstelen uit een moeilijke gezinssituatie.

Ten slotte lijkt er bij medewerkers van sociale wijkteams een zekere angst te zijn voor het gebruiken van 'doorzettingsmacht' (de macht om daadwerkelijk besluiten te nemen en tot interventie over te gaan), omdat men dan verantwoordelijk is en aangesproken kan worden op zijn handelen en de resultaten daarvan. Het resultaat is soms dat er geen daadwerkelijke hulp wordt geboden.

In de dagelijkse uitvoeringspraktijk werkt de aanpak rond bijvoorbeeld huiselijk geweld nog niet. Hulpverleners overleggen wel, maar werken langs elkaar heen en stemmen hun aanbod niet op elkaar af. Het gezin ervaart daardoor geen samenhang in het aanbod. Begin 2016 functioneren 'de Veilig Thuis'-organisaties in een aantal regio's nog niet goed. In sommige teams werden verschillende werkwijzen gehanteerd en ontbrak een integrale aanpak. Er was soms geen zicht op de kinderen die op de wachtlijst waren geplaatst, onder wie een aantal urgente gevallen, en er ontstonden wachtlijsten.

Bij de evaluatie van de Jeugdwet door het Nederlands Jeugd instituut kwamen de volgende zorgen naar voren: de transformatie komt nog onvoldoende op gang; de kwaliteit van alle voorzieningen is onduidelijk (vooral toegang en Veilig Thuis); er lijkt geen gedeelde visie op hoe in de sector kan worden ingekocht en gestuurd; een aantal partijen ligt buiten de directe sturing van de gemeente; de transformatie staat onder druk door de forse bezuinigingen.

b. vanuit het perspectief van de cliënt

Vanuit het perspectief van de cliënt zijn er, blijkens de rapporten van de Monitor Transitie Jeugd, nog tal van gebreken in het functioneren van het nieuwe systeem van jeugdhulp, vooral op het gebied van informatie en toegang. Vaak zijn cliënten bijvoorbeeld niet bekend met het feit dat zij gebruik kunnen maken van een onafhankelijke cliëntondersteuner en het wordt hen door de gemeente ook niet aangeboden. Deze functie kan juist voor de minder mondige burger een belangrijke vorm van ondersteuning zijn bij het proces van hulpvraag naar aanbod, te beginnen bij het helpen verwoorden van zijn behoeften en wensen. Veel cliënten ervaren de ondersteuning door consultants van MEE (die door veel gemeenten zijn ingekocht voor het bieden van cliëntondersteuning) als niet onafhankelijk omdat MEE-medewerkers niet zelden als gezinscoach deelnemen aan wijkteams.

In het algemeen vinden cliënten dat het proces tussen het moment van het uiten van de hulpvraag en het daadwerkelijk krijgen van hulp te lang duurt. Zij worden door de gemeente en de hulpverlener onvoldoende op de hoogte gehouden van de voortgang van het proces. Verder blijken wijkteams vaak moeilijk bereikbaar en bejegenen zij de cliënten niet altijd vriendelijk. Cliënten voelen zich soms niet serieus genomen en zijn niet tevreden over de manier waarop met hen wordt gepraat.

De privacy van de cliënt wordt vaak geschonden doordat instellingen zonder toestemming van de cliënt gegevens uitwisselen. Ook zijn cliënten niet altijd tevreden met de hulp die zij wel krijgen. Zij hebben het gevoel dat de hulpvraag niet goed is gehoord en dat financiën leidend zijn. Gemeenten lijken ook terughoudend te zijn met het toekennen van een persoonsgebonden budget. Ten slotte moet de afstemming met bijvoorbeeld de huisarts en de school vaak nog op gang komen.

3. Cliëntenparticipatie

a. De wet

De Jeugdwet verplicht de gemeente om ingezetenen, waaronder in ieder geval cliënten en hun vertegenwoordigers, te betrekken bij het beleid en de uitvoering ervan. De manier waarop dat gebeurt staat de gemeente vrij. De formuleringen van de Jeugdwet over participatie komen grotendeels overeen met die van de Wmo en de Participatiewet omdat de wetgever afstemming van de wetten voorstaat.

In de Jeugdwet en de modelverordening van de VNG staat het volgende.

- de gemeente moet bij verordening bepalen op welke wijze ingezetenen worden betrokken bij de uitvoering van de wet;
- de gemeente stelt cliënten en vertegenwoordigers van cliëntengroepen vroegtijdig in de gelegenheid voorstellen voor het beleid betreffende jeugdhulp te doen en advies uit te brengen bij de besluitvorming over verordeningen en beleidsvoorstellen betreffende jeugdhulp;
- de gemeente moet hen voorzien van ondersteuning om hun rol effectief te kunnen vervullen;
- de gemeente zorgt ervoor dat ingezetenen kunnen deelnemen aan periodiek overleg (waarbij zij onderwerpen voor de agenda kunnen aanmelden) en dat zij worden voorzien van de voor een adequate deelname aan het overleg benodigde informatie en ondersteuning.

Verder zijn gemeenten in het kader van de evaluatie verplicht cliëntervaringsonderzoeken uit te voeren. Er is inmiddels een Modelvragenlijst Cliëntervaring Jeugd en Ouders beschikbaar die de ervaringen in beeld kan brengen die jongeren en ouders hebben met de toegankelijkheid en kwaliteit van jeugdhulpvoorzieningen. De vragenlijst moet inzicht geven in welk effect jeugd en ouders hebben ondervonden wat betreft gezond en veilig opgroeien, het groeien naar zelfstandigheid, zelfredzaamheid en maatschappelijke participatie. De VNG wil in de eerste helft van 2016 een aantal pilots uitvoeren met behulp van deze vragenlijst.

Ten slotte dienen gemeenten te bevorderen en erop toe te zien dat instellingen waarmee zij contracten sluiten, invulling geven aan hun verantwoordelijkheid om cliënten medezeggenschap te geven en een cliëntenraad in te stellen. Gemeenten kunnen in hun inkoopbeleid in die contracten aanvullende eisen stellen, bijvoorbeeld dat instellingen naast een cliëntenraad een aparte jongerenraad instellen.

b. Cliënten en participatie in de gemeente

Er zijn verschillende manieren waarop door cliënten invloed kan worden uitgeoefend op het jeugdbeleid. Die beïnvloeding kan variëren van het vertellen van persoonlijke verhalen, het signaleren van knelpunten en het aanreiken van beleidsmatige suggesties tot het evalueren van bereikte resultaten. Veel wethouders stellen het op prijs als zij casussen krijgen voorgelegd waaruit blijkt dat het hulpsysteem niet werkt en dat verbeteringen nodig zijn. Door uit te gaan van die casussen in plaats van uit het systeem, blijft de leefwereld van de cliënt centraal staan en moeten professionals en gemeenten daarin een bijdrage leveren.

1. Een *cliëntenraad* of een *jongerenraad* van een instelling beschikt over formele adviesbevoegdheden over het beleid van een instelling en kan meedenken over onder andere de strategie van de organisatie en de opleiding van medewerkers. Daarnaast kan zij haar ervaringen en suggesties (over de wijze waarop regelingen rond klachten of medezeggenschap in de praktijk worden ingevuld bijvoorbeeld) delen met de Wmo-raad of met de gemeente zelf. Soms combineren cliëntenraden hun krachten. In Groningen bijvoorbeeld hebben ouders en jongeren een plek in de programmaraad van de Regionale Inkooporganisatie Groninger Gemeenten en hebben de cliëntenraden van de grote jeugdzorginstellingen een Groninger Platform Jeugdhulp opgericht.

2. Een *cliëntenorganisatie* (zoals de Nederlandse Vereniging voor Autisme of Oudervereniging Balans) kan het beeld verduidelijken van de doelgroep waar het om gaat, signalen geven over de ervaringen van cliënten, casussen laten zien uit de praktijk, verbindingen zoeken met verwante cliëntenorganisaties en het beleid van de gemeente proberen te beïnvloeden.

3. Een *cliënteninitiatief* (zoals een netwerk van ouders of een jongerennetwerk) kan vanuit haar ervaringen de behoeften van de doelgroep verduidelijken, concrete diensten ontwikkelen (bijvoorbeeld informatie of een maatje bieden) en contact leggen met de gemeente.

4. Een *Wmo-raad* (of Participatieraad of adviesraad sociaal domein) kan adviezen aan gemeenten geven, samen met andere organisaties kwaliteitscriteria vanuit cliëntenperspectief opstellen, ontwikkelingen in de praktijk monitoren, jongeren en ouders bij haar activiteiten betrekken en samenwerken met zowel cliëntenraden als (op regionaal niveau) andere Wmo-raden in de regio.

5. Gemeenten faciliteren soms ook initiatieven waarin cliënten de gelegenheid krijgen om samen met ambtenaren en professionals *in gesprek te gaan* over thema's rond de transformatie van de jeugdzorg. Bijvoorbeeld in het project 'Samen sterk' in de regio Food Valley vertellen ambtenaren in een café-achtige omgeving over een thema dat hen bezighoudt, waarna cliënten en professionals reageren en er een gesprek ontstaat.

c. Cliëntenparticipatie in gemeenten

De participatie van cliënten in de Jeugdwet loopt sterk uiteen en moet in veel gemeenten nog op gang komen. Veel cliënten kennen de gemeente niet en hebben geen belangstelling voor cliëntenparticipatie, in de zin van traditionele vormen van inspraak, omdat zij geen tijd hebben voor vergaderingen, naast het organiseren van hun gezin.

Bij veel Wmo-raden ontbreekt de kennis over de contacten met de jeugdhulp en ook hebben zij weinig contacten met cliënten. Omgekeerd weten ouders en jongeren vaak de weg niet te vinden naar de Wmo-raden en hebben cliëntenraden van instellingen vaak geen verbinding met de gemeente. Ook op regionaal niveau, vooral bij het inkoopbeleid door de gemeenten, is de invloed van cliënten vaak beperkt als gevolg van de matige samenwerking op regionaal niveau.

Veel gemeenten proberen de participatie van cliënten van de jeugdhulp te betrekken in de nieuwe integrale adviesraden die over het gehele sociaal domein adviseren. Ook gebruiken zij diverse meer flexibele vormen van participatie die beter aansluiten bij de belevingswereld van jongeren en ouders die gebruik maken van de jeugdhulp en jeugdzorg. Van een systematische deelname van cliënten van de jeugdhulp aan de cliënt- en burgerparticipatie op gemeentelijk niveau is echter nog nauwelijks sprake.

Wmo-raden doen er daarom goed aan cliënten uit de jeugdhulp bij hun activiteiten te betrekken.

Voorbeelden hiervan zijn:

- een (voormalig) cliënt is lid van de Wmo-raad;
- er is een klankbordgroep van cliënten;
- er worden thematische bijeenkomsten georganiseerd;

- cliënten worden ('vindplaatsgericht') opgezocht en geïnterviewd (bij instellingen en maatschappelijke organisaties);
- er worden 'ontmoetingen' georganiseerd met en voor jongeren (vertrouwde omgeving, aantrekkelijke activiteit, ontspannen sfeer, hun ervaringen centraal stellen, niet beleidsthema's voorleggen, resultaten vertalen in een product en aanbieden aan de wethouder).

Voor het opdoen van ideeën en ervaringen los van de bestaande aanbod van instellingen kunnen Wmo-raden contacten leggen met maatschappelijke organisaties als Humanitas, kerken en bedrijven. Zij komen op een meer natuurlijke manier, los van het hulpverleningssysteem, met jongeren en ouders in contact. Bovenal kunnen Wmo-raden de invalshoek van de cliënt steeds onder de aandacht brengen van de gemeente en de gemeente steeds kritisch bevragen of verbeteringen zijn gerealiseerd.

Ten slotte kunnen Wmo-raden en cliëntenraden van instellingen in het belang van de cliënt meer samenwerken. Enerzijds verkrijgen Wmo-raden meer kennis en ervaringen over wat zich in de instellingen afspeelt, anderzijds krijgen cliëntenraden meer kennis van de Wmo en de mogelijkheid het beleid van de gemeente te beïnvloeden. Samenwerking kan door middel van onder meer uitwisselen van kennis en ervaringen, uitbrengen van gezamenlijke (ongevraagde adviezen) en gezamenlijk inspreken bij gemeenteraden.

4. Korte beschouwing over innovatie vanuit cliëntenperspectief **In dit hoofdstuk staan enkele overwegingen om de lezer te helpen zijn eigen mening te vormen over innovatie van de jeugdhulp vanuit het perspectief van de cliënt. Formeel lijken in de Jeugdwet veel zaken goed geregeld (zoals hulpplicht, onafhankelijke cliëntondersteuner en regeling medezeggenschap), maar het gaat om de uitvoering in de praktijk.**

Innovatie van het aanbod, in de zin van meer preventie, meer gebruik maken van de eigen kracht van de burger en zijn omgeving en een integrale ondersteuning, komt in de praktijk nog moeizaam tot stand. De oorzaken daarvan zijn het willen vasthouden aan het bekende systeem, uit angst geen adequate zorg te krijgen (cliënten), omzet te verliezen (instellingen) en onbekendheid met het onderwerp (gemeenten). In het verleden werd bij afwijkend gedrag snel een indicatie afgegeven voor een specialistische begeleidings- of behandelvorm, waardoor een grote toestroom naar gespecialiseerde en dure instellingen ontstond. Zowel burgers als instellingen zijn aan dat systeem gewend, omdat een etiket (autisme, ADHD) nodig was om recht te hebben op zorg door een gespecialiseerde instelling.

Innovatie van het aanbod valt vanuit cliëntenperspectief onder meer te bereiken door:

- a. de regie bij de cliënt te leggen;
- b. vanuit een integrale aanpak van het sociaal domein (hulp, zorg en sociale zekerheid) te werken;
- c. andere vormen van inkoop en bekostiging in te zetten.

a. regie bij de cliënt

Het doel van de Jeugdwet is versterking van de eigen kracht en zelfregie van de cliënt. Het is daarom belangrijk dat de cliënt daadwerkelijk de regie neemt bij het opstellen van zijn familiegroepsplan en daartoe in de gelegenheid wordt gesteld. Daarbij is een onafhankelijke cliëntondersteuner die de cliënt bijstaat in het proces van opstellen en uitvoeren van zijn familiegroepsplan van groot belang. Het is aan te bevelen dat in het familiegroepsplan de financiële positie van de cliënt wordt behandeld omdat dat vaak een aangrijpingspunt is voor het verbeteren van de algehele situatie. (Terzijde: als het niet haalbaar is dat de cliënt zelf het initiatief neemt voor een plan, dan moet hij in ieder geval maximaal worden betrokken bij het hulpverleningsplan, hoewel dat als hulpverleningsinstrument iets anders is dan een familiegroepsplan).

Naast het opstellen met een onafhankelijke cliëntondersteuner kan het familiegroepsplan ook worden opgesteld met behulp van een conferentie waarin diverse betrokkenen (familieleden, burens, wijkagent) gezamenlijk werken aan de oplossing van het probleem. Het aanbod van diverse organisaties dient zich te voegen naar de realisatie van dat groepsplan. De beste manier daarvoor is de cliënt de beschikking geven over een integraal persoonsgebonden budget waarmee hij zelf de regie behoudt en de verschillende vormen van ondersteuning op elkaar kan afstemmen.

Verder is het voor een effectieve uitvoering van het plan belangrijk dat er voor de cliënten één aanspreekpersoon is met beslissingsbevoegdheid over al de betrokken instellingen. Als er niet iemand is met beslissingsbevoegdheid, loopt het gezin of de jongere het risico dat tientallen hulpverleners zonder afstemming en doelgerichte coördinatie langs elkaar heen werken.

Een vraag is in hoeverre cliënten in staat zijn innovatief, los van de bestaande kaders en instellingen te denken. Enerzijds komen zij snel terecht in het systeem van gespecialiseerde zorg, etiketten en behandelmethoden vanuit het bestaande aanbod. Anderzijds weten cliënten zelf vaak heel goed wat zij nodig hebben in hun eigen situatie en hoe zij daarin concreet verbeteringen kunnen aanbrengen. Twee lijnen dienen zich aan. In de eerste plaats kunnen onafhankelijke cliëntondersteuners cliënten helpen hun wensen te verwoorden op een manier die past bij hun eigen zienswijze. In de tweede plaats kunnen cliëntenorganisaties (landelijk en lokaal) aangesproken worden op het informeren en toerusten van cliënten, zowel feitelijk als vanuit een visie die recht doet aan de wensen van de cliënt en zelfregie.

b. integrale aanpak van het sociaal domein

De gemeente heeft de taak voor afstemming van de verschillende wetten (Wmo, Jeugdwet, Participatiewet en Passend Onderwijs) en beleidsterreinen te zorgen. De beoogde integrale aanpak ontbreekt echter vaak, als gevolg van verschillende werkwijzen, belangen van instellingen en het ontbreken van één verantwoordelijke instelling of persoon. De gemeente kan op zeker drie manieren voor kwetsbare jongeren een integrale aanpak bevorderen.

- In de eerste plaats door het verbeteren van het functioneren van sociale wijkteams op onder meer de volgende manieren:

- * vergroten van de deskundigheid in de teams over jeugdhulp (wettelijk kader en specialistische kennis);
- * zorgen voor een grotere bereikbaarheid voor cliënten;
- * luisteren en aandacht geven aan het verhaal van de cliënt, met hem meedenken en bij hem aansluiten;
- * werken aan een betere afstemming tussen de verschillende leefdomeinen;
- * de regie veel meer bij de cliënt laten en het informele netwerk meer bij de aanpak betrekken;
- * aanstellen van één aanspreekpersoon die samen met de cliënt regie voert over het hulpproces;
- * meer afstemmen met de huisarts (vooral om samenhang in de ondersteuning te bereiken maar ook omdat beide kunnen doorverwijzen naar specialistische zorg, wat tot hogere kosten leidt);
- * tijdig signaleren en verbindingen leggen met onderwijs, woningcorporaties etc.;
- * versterken van de kennis van schuldsanering (schulden zijn vaak een groot probleem en een aanknopingspunt voor verbetering van de situatie van het gezin).

De gemeente kan zowel in haar eigen beleid als door het contracteren van instellingen deze verbeteringen in het functioneren van sociale wijkteams bevorderen.

- In de tweede plaats door een goede afstemming van wetten, zowel om het perspectief van de cliënt centraal te stellen als om afschuiven van verantwoordelijkheden te voorkomen (het zogenaamde 'af- of opschalen' van het probleem naar een welzijnsinstelling respectievelijk een zorginstelling).

Een concreet voorbeeld van gewenste afstemming van wetten is die van leerplichtige kinderen met een beperking of zorgbehoefte die van school verzuimen. Het komt namelijk voor dat kinderen met een beperking op het onderwijs gebruik maken van hulp of ondersteuning uit de Jeugdwet. Soms verzuimen kinderen van school als gevolg van ziekte, het niet kunnen vinden van passend onderwijs of door het niet kunnen bekostigen van de opleiding.

In de Wet Passend Onderwijs worden samenwerkingsverbanden van schoolbesturen verplicht samen een ondersteuningsplan op te stellen (onder andere over het geheel van voorzieningen voor extra ondersteuning binnen en tussen scholen) en dat af te stemmen met het beleidsplan over jeugdhulp van de gemeenten. De genoemde kinderen hebben te maken met de (samenwerkingsverbanden van) scholen, de indicatiestellers en leerplichtambtenaren van de gemeente en de zorginstellingen. Als die partijen niet tot een integrale aanpak komen, kan de situatie verslechteren in de zin dat de kinderen zich geleidelijk uit de samenleving terugtrekken. Hun uitgangspositie in de samenleving (vaak toch al niet best door hun beperking of gezinssituatie) dreigt daardoor nog slechter te worden.

Een integraal plan van aanpak dat problemen in de gezinssituatie daadwerkelijk oplost, kan een stimulans geven aan de kinderen om weer naar school te gaan. Nu loopt de terugkeer naar school vaak moeizaam door gebrekkige samenwerking tussen de genoemde instellingen. Er is dan soms zelfs een onderwijs(zorg)consulent van het ministerie van Onderwijs nodig om de situatie los te maken en met de genoemde partijen tot een oplossing te komen.

- In de derde plaats bij de ondersteuning van jongeren die op de leeftijd van 18 jaar uit instellingen of pleeggezinnen vertrekken en zonder veel voorbereiding over hoe te leven als burger, plotsklaps in de samenleving komen. Hierbij gaat het om jongeren die een licht verstandelijke beperking hebben en/of geen ondersteunend sociaal netwerk hebben. Omdat zij niet goed zijn voorbereid door de instellingen en het hen veelal aan vaardigheden ontbreekt, weten zij hun weg in de samenleving vaak niet te vinden en dreigen zij er buiten te vallen (werkloos, dakloos, prostitutie en schulden). De vernieuwde Wmo verplicht de gemeente deze jongeren ondersteuning te bieden, tijdelijk of langdurend. Dat kan door hen vaardigheden aan te leren over hoe op eigen benen te staan, het bieden van huisvesting en het helpen aan een opleiding (en de financiering daarvan) of een baan. Indien ondersteuning nodig blijft, dient tijdig (voor het vertrek uit de instelling) met hen een integraal ondersteuningsplan te worden gemaakt. Ten slotte dient er een vaste contactpersoon bij de gemeente te zijn.

c. andere vormen van inkoop en bekostiging

Het inkoopbeleid is een wezenlijk beleidsinstrument voor gemeenten, zowel voor het realiseren van veranderingen in de inhoud van de zorg als voor het beheersen van de kosten. Bovendien zijn gemeenten wettelijk verplicht aan te geven welke outcome-criteria voor jeugdhulpvoorzieningen zij hanteren. Dat wil zeggen dat zij het maatschappelijk resultaat van een verleende dienst moeten meten. Drie indicatoren kunnen zijn: (1) uitval van cliënten (2) tevredenheid van cliënten over het nut en effect van de jeugdhulp (3) doelrealisatie van de hulp.

Gemeenten kopen vaak gezamenlijk zorg in omdat veel jeugdzorginstellingen op regionaal niveau opereren. Gemeenten kunnen door andere vormen van inkoop en bekostiging de instellingen stimuleren tot zowel kwaliteitsverbetering als tot meer samenwerking en kostenbeheersing. Het inkoopbeleid is traditioneel gebaseerd op het maken van afspraken over prijs en productie, maar daar gaat voor de instellingen geen prikkel tot innovatie of kostenbeheersing van uit. Daarom zijn andere vormen van inkoop en bekostiging nodig om instellingen tot innovatie te stimuleren of te dwingen.

Bijvoorbeeld resultaatfinanciering waarbij financiering plaatsvindt op basis van te behalen resultaten, zoals vergroting van de mate van zelfregie en participatie van de cliënt. Of persoonsgebonden financiering waarbij de cliënt zelf de beschikking krijgt over het budget en daarmee ondersteuning inkoop bij de organisatie die het best zijn hulpvraag kan beantwoorden. Niet-cliëntvriendelijke instellingen die geen concrete resultaten behalen zullen dan snel omzet verliezen omdat de cliënt bij hen weggaat. Of populatiebekostiging waarbij een aanbieder (of een sociaal team) door de gemeenten een budget krijgt toegekend waarmee hij verantwoordelijk wordt voor de zorg in een bepaald gebied, bijvoorbeeld een wijk, en zelf de bespaarde middelen kan behouden.

Cliëntenorganisaties en Wmo-raden kunnen het volgende – nader toegespitst en uitgewerkt in de eigen situatie - adviseren aan gemeenten over het inkoopbeleid in de jeugdhulp:

- ga uit van persoonsgebonden financiering (de cliënt sluit zelf zijn contract af met een aanbieder op basis van een persoonsgebonden budget, zoveel mogelijk integraal);
- laat de cliënt de keuzevrijheid uit zoveel mogelijk aanbieders;
- schep in het budget ruimte voor initiatieven van burgers zelf;
- laat ruimte voor nieuwe toetreders (vooral kleine aanbieders);
- neem prestatiecriteria vanuit cliëntenperspectief op (zoals toename van zelfregie en participatie);
- beoordeel instellingen op basis van kwaliteitscriteria en ervaringen vanuit cliëntenperspectief (cliënttevredenheid, aantallen en afhandeling van klachten en invulling medezeggenschap).

Twee opmerkingen over de gevolgen van het inkoopbeleid. In de eerste plaats is het gezien de verschuiving van specialistische naar preventieve ondersteuning en de bezuinigingen waarschijnlijk dat het aantal gespecialiseerde instellingen zal afnemen. Het is ook de vraag of alle gespecialiseerde instellingen, met hun routineuze werkwijze, de omslag naar meer uitgaan van de eigen kracht van de cliënt kunnen maken, zeker als het tegen hun eigen belang lijkt in te gaan. In de tweede plaats is het de vraag of gemeentelijke politici de moed zullen opbrengen om niet-functionerende instellingen failliet te laten gaan. Gemeenten willen vaak zoveel mogelijk alle instellingen behouden uit vrees voor ophef of verlies van werkgelegenheid of verlies van deskundigheid en specialistische kennis.

5. Aanbevelingen vanuit cliëntenperspectief

Hoe kunnen Wmo-raden, cliëntenraden en cliëntenorganisaties een bijdrage leveren aan de invulling van de Jeugdwet in de dagelijkse praktijk? Hieronder volgen aanbevelingen, zowel wat betreft de inhoud als het proces. Bij de inhoudelijke aanbevelingen gaat het om punten die Wmo-raden etc. aan gemeenten kunnen aanreiken en bij de procesmatige aanbevelingen om initiatieven die zij zelf kunnen ondernemen.

a. Inhoudelijke suggesties aan de gemeente

1. Biedt op diverse manieren informatie aan cliënten over het proces van vraag naar hulp.
2. Informeer cliënten over hun recht op onafhankelijke cliëntondersteuning.
3. Informeer cliënten over hun recht een familiegroepsplan op te stellen en laat ze dit, indien gewenst en haalbaar, doen met hulp van een onafhankelijk cliëntondersteuner.
4. Behandel in het familiegroepsplan alle relevante leefdomeinen en neem hierin (indien van belang) naast zorg en ondersteuning ook de financiële positie en onderwijs mee.
5. Voer een ruimhartig beleid rond het persoonsgebonden budget (voorwaarden en tarieven).
6. Zorg dat er één aanspreekpersoon (medewerker van de gemeente of instelling) is met beslissings- en doorzettingsmacht op het proces van ondersteuning.
7. Stimuleer dat mensen zelf een conferentie organiseren over de kracht van henzelf en hun omgeving, in samenspraak met het sociaal wijkteam.
8. Verbeter het functioneren van sociale wijkteams over jeugdhulp (kennis van wet- en regelgeving), andere relevante wetgeving (bijvoorbeeld onderwijs en schuldhulpverlening) en de lokale sociale kaart.
9. Maak een integraal persoonsgebonden budget over diverse leefdomeinen mogelijk.
10. Verplicht instellingen om jongeren tijdig, vanaf hun 17e, voor te bereiden op de samenleving en biedt als gemeente tijdig ondersteuning aan jongeren die 18 jaar worden.
11. Zet meer innovatieve vormen van inkoop en bekostiging in om transformatie te realiseren.
12. Zorg dat instellingen de klachtenregeling en vertrouwenspersoon goed bekend maken.
13. Let goed op de wijze waarop instellingen invulling geven aan de invulling van de regelingen rond klachten en medezeggenschap van cliënten.
14. Evalueer, door met cliënten te praten, de ervaringen van de cliënten met de ondersteuning en zorg die zij hebben gekregen.

b. Procesmatige suggesties voor Wmo-raden, cliëntenraden en cliëntenorganisaties

15. Werk als cliëntenraden van instellingen en Wmo-raden meer samen, bijvoorbeeld bij het ophalen van signalen en het geven van adviezen aan gemeenten.
16. Betrek als Wmo-raad cliënten uit de jeugdhulp (en hun ervaringen) bij het opstellen van adviezen.
17. Denk mee over opzet en invulling van cliëntenervaringsonderzoeken en maak gebruik van de uitkomsten in de advisering.
18. Werk als Wmo-raden (waar mogelijk met cliëntenraden) op regionaal niveau samen, vooral rond het inkoopbeleid van gemeenten en in de discussie over de transformatie van de zorg.
19. Adviseer de gemeente om zoveel mogelijk verschillende vormen in te zetten om jongeren en ouders te betrekken bij het beleid.
20. Formuleer, samen met cliënten (-raden), kwaliteitscriteria voor het kwaliteitskader en het inkoopbeleid van gemeenten (persoonsgebonden financiering, keuzevrijheid en criteria vanuit cliëntenperspectief).
21. Stel de gemeente duidelijke 'hoe-vragen' over de uitvoering van het beleid, bijvoorbeeld:
 - Hoe heeft de gemeente onafhankelijke cliëntondersteuning georganiseerd en hoe worden cliënten hierover geïnformeerd?
 - Hoe heeft de gemeente het familiegroepsplan geborgd in het informatie- en hulpproces en hoe worden cliënten in de gelegenheid gesteld om dit op te zetten?
 - Hoe wordt zorg georganiseerd voor kinderen in het onderwijs in samenhang met de wet passend onderwijs?
 - Hoe bereidt de gemeente jongeren voor op de overgang naar de maatschappij als ze 18 jaar worden?
 - Hoe is het aspect van sociale zekerheid en onderwijs geborgd in de aanpak van het wijkteam?
 - Hoe betreft de gemeente de jongeren bij het beleid? Worden zij in hun leefwereld opgezocht om hun verhaal te horen?
 - enzovoort.

Bijlage: Verder lezen

Artikel van P. Hilhorst en J. van der Lans over stand van zaken na een jaar decentralisatie
<http://www.socialevraagstukken.nl/16-een-jaar-decentralisatie-van-het-sociaal-domein-een-tussenstand/>

Website over activiteiten transitiecommissie sociaal domein
<http://www.transitiecommissiesociaaldomein.nl/>

Website over activiteiten van monitor transitie jeugd
<http://www.monitortransitiejeugd.nl/rapportages>

Website Nederlands Jeugd instituut met informatie over de Jeugdwet en ontwikkelingen
<http://www.nji.nl/Jeugdwet>

Website over onderwijsconsulenten die helpen met moeilijke situaties rond onderwijs aan kinderen met een handicap, stoornis of ziekten
www.onderwijsconsulenten.nl

Stand van zaken cliëntervaringsonderzoek op website VNG
<https://vng.nl/onderwerpenindex/jeugd/jeugdhulp/clientervaringsonderzoek>

Ontwikkelingen rond huiselijk geweld en Veilig Thuis
<https://www.movisie.nl/artikel/wethouders-besluiten-mda-d%C3%A9-aanpak-geweld-achter-voordeur>
<https://vng.nl/onderwerpenindex/maatschappelijke-ondersteuning/veilig-thuis/nieuws/inspectierapporten-veilig-thuis-organisaties>

Kennisdossier van programma Aandacht voor Iedereen over inkoopbeleid gemeenten
<http://www.aandachtvoorieseen.nl/nieuws-van-avi/kennisdossier-inkoopbeleid-wmo-vanuit-clientenperspectief-4302.html>

Brief van cliëntenorganisaties over aansluiting Jeugdwet en Wmo voor jongeren rond 18 jaar
<http://loc.nl/nieuwsberichten-LOC/brandbrief-over-18-jeugdzorg-naar-alle-wethouders>

Evaluatie Jeugdwet; referaat evaluatiekader wet- Utrecht, 20 januari 2016,
Nederlands Jeugd instituut
<http://www.nji.nl/nl/Publicaties/324602-Evaluatie-Jeugdwet> .